

Словосполучення сучасної української мови на тлі граматики конструкцій

*Балко Марина Володимирівна, кандидат філологічних наук, доцент
доцент кафедри українознавства Донецького юридичного інституту МВС України, м. Донецьк, Україна*

Received October 24, 2013; Accepted November 28, 2013

Анотація. Проаналізовано основні положення граматики конструкцій (наявність конструкцій на всіх мовних рівнях; неможливість виведення загального значення конструкції зі значення або форми її складових частин; утворення конструкцій шляхом взаємопроникнення їхніх компонентів тощо). Наголошено на близькості ідей граматики конструкцій з іншими лінгвістичними теоріями, зокрема з когнітивним і динамічним напрямками мовознавства. Окреслено доцільність та актуальність вивчення словосполучень з опертям на цю теорію. Словосполучення сучасної української мови розглянуто як специфічні одиниці-конструкції дериваційного типу, аналіз структури та семантики яких може бути адекватним тільки з урахуванням постулатів конструктивної і динамічної лінгвістики (словосполучення варто досліджувати не ізольовано, а у зв'язку з іншими конструкціями – реченнями, – ураховуючи особливості взаємопроникнення та перерозподілу семантичного й структурного навантаження їх компонентів). Продемонстровано, що ідеї граматики конструкцій можуть бути застосовані для аналізу структури й загальної семантики як звичайних (узуальних), так і okazіональних словосполучень.

Ключові слова: словосполучення, конструкція, граматика конструкцій, динамічний синтаксис, синтаксична деривація.

Вступ. Лінгвістичний опис особливих одиниць мови – конструкцій – потребує особливого підходу. Специфіка цих мовних утворень полягає в тому, що вони не є елементарними: складаються з декількох простих одиниць, проте функціонують як єдине ціле. Тривалий час лінгвістика була націлена на пошук "елементарних частинок" (фонем, морфем, сем тощо). Водночас здавалося, що саме вони мають становити предмет лінгвістичного аналізу, складні ж одиниці утворюються композиційно: як сума простих з урахуванням їхніх синтаксичних відношень. Проте складні побудови утворюються не взаємодією, а взаємопроникненням своїх компонентів. Однією з неоднозначних і

дискусійних одиниць-конструкцій, взаємопроникнення компонентів якої відбувається у специфічний спосіб, є словосполучення. З огляду на це вивчення словосполучень із залученням напрацювань граматики конструкцій вважаємо доцільним та актуальним.

Короткий огляд публікацій з теми. Теоретичні засади граматики конструкцій становлять усі ті теорії, в яких конструкціям приділялася увага (насамперед це теорія Ч. Філлмора). Проте термін "конструкція" фігурує в лінгвістичних працях досить давно, можна навіть стверджувати, що умовно він використовувався в лінгвістиці завжди. Більше того, "конструкціями" просякнута вся мова, і все в ній – конструкції, якщо

тільки це не уривок речення і не уламок – недочуте або недовимовлене слово" [5].

Теорія граматики конструкцій (Construction Grammar, скорочено – СхG) була запропонована в кінці 80-х років ХХ ст. Ч. Філлмором. Основною одиницею мови, згідно з цією теорією, є конструкція, зокрема конструкція опиняється в центрі уваги при вивченні синтаксису та семантики. При цьому під конструкцією розуміють "мовний вираз, аспект плану вираження або плану змісту якого не виводиться зі значення або форми складових частин". Конструкціями вважають мовні одиниці будь-якого рівня, якщо вони мають форму та зміст, тому їхніми елементами можуть бути морфеми, слова, речення [6].

Мета нашої статті – з опертям на ключові положення граматики конструкцій проаналізувати словосполучення сучасної української мови як специфічні одиниці-конструкції дериваційного типу.

Виклад основного матеріалу. Центральною ідеєю всієї теорії СхG є цілісність, єдність конструкції як мовного знака, інакше кажучи, те, що пояснення одного класу властивостей, тобто обмежень одного рівня, неможливе без звернення до інших рівнів. Це положення, за словами К. В. Рахліної, є дуже важливим, незважаючи на свою граничну простоту [5]. Прийняття його має низку істотних наслідків.

Насамперед звернемо увагу, що фактично в такому випадку говориться про неможливість автономного синтаксису (як і автономної семантики або морфології). Усі рівні взаємопов'язані у тому сенсі, що жодні елементи або операції не функціонують лише на одному з них. Так, не можна говорити, що певний елемент важливіший тільки на синтаксичному рівні, а після того, як закінчується синтаксичне опрацювання і починається, скажімо, семантичне, він уже не потрібен. Дуже важливою для СхG є ідея, що аналіз на різних рівнях відбувається не послідовно, а одночасно, і елементи одного з рівнів постійно доступні та можуть взаємодіяти з елементами інших рівнів. Більше того, дуже часто ми не можемо формулювати обмеження на частини конструкції, роблячи це послідовно, для кожної змінної, тому що взаємопов'язаність її фрагментів на всіх рівнях передбачає, що властивості одного компонента обираються залежно від кожного з інших. Це означає, що теоретично кожен набір властивостей певного компонента визначає для його сусіда коло обмежень. Нова його реалізація (з іншим набором властивостей) може висунути вимогу радикально переглянути ці обмеження – у той час, як сама конструкція залишиться при цьому незмінною.

Інший важливий наслідок – у тому, що форма висловлення виявляється мотивованою. Саме семантика визначає (але не передбачає) його склад і наповнення, оскільки головним у кожній конструкції є її значення. Парадокс, однак, полягає в тому, що, згідно з теорією СхG, це значення не складається безпосередньо із значень компонентів і синтаксичних зв'язків між ними.

Зрозуміло, що такі мовні одиниці повинні бути індивідуальними, специфічними для конкретної мови та їх не можна штампувати набором простих універсальних правил. Водночас вони й універсальні, адже

пронизують кожну природну мову: усе людство говорить конструкціями.

На думку теоретиків СхG, прості конструкції запам'ятовуються цілком, тому було б правильно для кожної мови створювати не тільки словник слів, але й словники конструкцій. Складні конструкції утворюються при взаємодії простих і в результаті операцій над ними, але не на основі жорстких універсальних правил, а з опертям на загальнозначимі принципи, причому такі, які носієві мови не потрібно спеціально вивчати: він опановує та застосовує їх у процесі будь-якої когнітивної діяльності. Подібні за значенням конструкції утворюються подібно одне до одного для того, щоб їх легше було запам'ятовувати та вживати. Отже, у мові конструкції існують цілими сім'ями. Для нас звичні сім'ї каузативних, пасивних, результативних, реципрокальних конструкцій, але є й конструкції швидкості, дистанції, тривалості, утруднення діяльності та ін., і всередині кожної такої сім'ї виявляється істотна "сімейна" подібність, тому що їх зовнішню оболонку визначає загальна семантика.

Водночас семантика мовних одиниць, як відомо, мінлива. Це стосується і конструкцій: зрозуміло, що вони теж повинні змінюватися – причому змінюватися в цілому, тобто не тільки семантично, але й морфологічно та синтаксично. Це означає, що межа між синхронією і діакронією виявляється дуже хиткою: навіть якщо ми досліджуємо сучасні конструкції, нам мимоволі доводиться враховувати й діакронічний зріз, зважаючи як на втрати, що відбулися в цій сім'ї конструкцій, так і на нові можливості її розвитку, що тільки народжуються. З огляду на це, саме мінлива природа конструкцій надає можливість мові змінюватися гнучко, не втрачаючи зв'язку зі своїм попереднім часовим шаром. З лінгвістичної точки зору дуже важливо знати, які саме властивості мови цей рух охоплює, як саме відбувається така перебудова.

ГраMATика конструкцій близька за багатьма позиціями до інших лінгвістичних теорій, передусім – когнітивної (пор. праці Л. Талмі, Л. Лангакера та ін.) й динамічної (пор. роботи В.О. Мишланова, Л.М. Мурзіна та ін.) граматик. Окреслимо коротко основні аспекти, які зближують ці теорії.

Підходи до опису мовного матеріалу, запропоновані конструктивістами та когнітивістами, перевертаються передусім тим, що в обох випадках об'єктом опису постають не правила (як ми це спостерігаємо за структурного підходу), а відношення типу "форма – значення". На думку представників цих двох теорій, у конструкціях взаємодіють лексика і граMATика, тому граMATична правильність конструкції – це результат одночасного задоволення як граMATичної, так і лексичної сполучуваності.

З огляду на мету нашої статті видається необхідним окремо зупинитися на теорії динамічного синтаксису, який характеризується спільними з граMATикою конструкцій ідеями.

Основоположник динамічного синтаксису Л.М. Мурзін, осмислюючи значення породжувальних граматик (синтаксичної теорії Н. Хомського передусім), переносив акцент саме на принцип системних зв'язків між конструкціями різних рівнів (тобто досліджував дериваційний, трансформаційний аспект

синтаксичних конструкцій). Проте, "якщо для Н. Хомського трансформації синтаксичних структур – це операційні поняття теорії (необхідні для "обчислення" граматично визначених поверхнево-синтаксичних структур), які безпосередньо не стосуються реальних мисленнєво-мовленнєвих процесів, то для Л.М. Мурзіна дериваційні відношення й дериваційні процеси прямо відображають онтологію мови" [3, с. 122]. Принцип деривації для школи динамічної лінгвістики став головним методологічним орієнтиром, що дозволяє розкрити природу багатьох явищ на всіх рівнях мови, пояснити те, що в межах статичного структуралізму не знаходить пояснення (сприймається як дане). Але особливе значення принцип деривації має для методології синтаксичних досліджень. При динамічному підході до вивчення мови "нашу увагу має бути спрямовано на більш складні одиниці, оскільки лінгвіста тепер цікавить дериваційний процес, що призводить до синтезу елементарних одиниць мови (пор. ідею лінгвістики конструкцій про взаємопроникнення елементів – М.Б.). Тому для динамічної лінгвістики основною одиницею стає речення – відносно закінчений результат деривації, і синтаксис стає центральною частиною граматики" [4, с. 14]. Отже, центральне переконання динамічного синтаксису полягає в тому, що статична структура речення (поверхнево-синтаксична структура) може і повинна бути описана в дериваційному (синхронно-динамічному) аспекті – як результат синтаксичних процесів, що забезпечують розгортання тексту [3, с. 123].

Як наголошує Л.М. Мурзін, "мова – не просто система знаків, а система, що функціонує. Тому правила реалізації знаків у мовленні, правила утворення мовленнєвих одиниць і текстів органічно входять у мову. Такі правила й становлять кістяк того, що називають динамічним аспектом мови" [4, с. 8]. Іншими словами, динаміка не може вважатися властивістю тільки мовлення (вільним уживанням статичних одиниць мови) або тільки діахронії. Мова (не мовлення) динамічна і в синхронії. Динаміка мови в синхронії – це не співіснування того, що віджило або народжується, зі стабільним (оскільки архаїзми та інновації є явищами діахронії), як вважалося раніше, а процесуальність, так би мовити, укладена в системі – дериваційні механізми й дериваційна аналогія. "Крім таксономічних відношень, у мові спостерігаються відношення принципово іншого роду... – відношення похідності, або дериваційні відношення... Виявилось, що зазначені відношення не є для мови чимось випадковим, таким, що перебуває на периферії. Навпаки, вони починають відігравати надзвичайно важливу роль, як тільки мова починає розглядатися в динаміці. Вони утворюють систему, яку можна назвати динамічною системою мови" [4, с. 8]. Отже, синхронна динаміка мови є необхідним способом існування мовної системи.

Синхронічну динаміку синтаксису В.О. Мишланов називає "синтаксичним простором" ("синтаксичним континуумом") [3, с. 123]. Між синтаксичними одиницями, як стверджує вчений, немає непроникних кордонів, будь-яку синтаксичну конструкцію (статичну одиницю синтаксису) можна розглядати як "момент руху". Таким чином, при динамічному підході до синтаксису будь-яка конструкція осмислюється й опису-

ється як перехід з одного стану в інший. Синтаксичні конструкції, зафіксовані в мовленні, – це закономірний результат функціонування й розвитку синтаксичної системи мови. Більше того, граматична природа того чи того типу речення може бути розкрита й адекватно описана лише з урахуванням дериваційних і генетичних процесів [3, с. 124].

Отже, спільним у теоріях граматики конструкцій та динамічного синтаксису вважаємо передусім те, що обидва ці підходи наполягають на необхідності аналізу конструкцій живої мови як одиниць не статичних, а динамічних, наголошуючи при цьому на важливості урахування їхнього зв'язку з конструкціями інших рівнів.

Одну з найбільш суперечливих одиниць сучасної української мови – словосполучення – ми кваліфікуємо слідом за І.Р. Вихованцем як синтаксичну одиницю-конструкцію дериваційного типу [1, с. 51], яка формується в результаті різного роду семантичного ускладнення вихідної структури речення. Кожне із словосполучень, вичленовуваних з якогось конкретного речення, власне являє собою згорнуте речення. Як наголошує К.Г. Городенська, "речення, що є основною одиницею синтаксичного рівня, дериваційно пов'язується із словосполученням. Як синтаксичні одиниці-конструкції вони постійно перебувають у взаємодії" [2, с. 84].

Основною причиною трансформаційного перетворення речення у словосполучення дослідники називають "структурну редукцію членів речення" [2, с. 84], що являє собою опущення одного з головних членів речення (підмета або присудка). Структурна редукція зумовлює перерозподіл компонентів речення між позиціями, відповідне функційне перетворення членів речення у компоненти словосполучення, а отже, "ставить у дериваційний зв'язок речення з певним типом похідного словосполучення" [2, с. 84]. Розглянемо це на конкретному прикладі. З речення *З дощової мряки виринув Вишневий хутір – з два десятки мазанок із зеленими від моху стріхами* (Гр. Тютюнник) вичленовуємо підрядні словосполучення *дощової мряки, Вишневий хутір, з два десятки мазанок, мазанок із стріхами, зеленими від моху*. Ці словосполучення утворилися внаслідок таких трансформацій: *дощової мряки* ← *мряка від дощу* ← *дощ створює мряку*; *Вишневий хутір* ← *хутір називається Вишневим*; *з два десятки мазанок* ← *мазанок було з два десятки*; *мазанок із стріхами* ← *мазанки накриті стріхами*; *зеленими від моху* ← *зеленими, бо поросли мохом*.

Отже, аналіз структури та семантики таких специфічних конструкцій, як словосполучення, може бути адекватним тільки з урахуванням постулатів конструктивної і динамічної лінгвістики, а саме: словосполучення варто досліджувати не ізольовано, а у зв'язку з іншими конструкціями (реченнями), урахувуючи особливості взаємопроникнення та перерозподілу семантичного й структурного навантаження їх компонентів.

Окремо варто зупинитися на оказіональних словосполученнях, які останнім часом дуже часто вживаються не тільки в художніх, але й в рекламних та інших медійних текстах, пор.: *З "Містер Proper" веселіше, прибирати вдвічі швидше* (з реклами мийного

засобу); *Це справжній будиночок м'якості* (з реклами кондиціонера для білизни); *Звук можна побачити з домашніми кінотеатрами LG* (з реклами торговельної марки LG) і под. Оказіональність таких словосполучень проявляється передусім на рівні лексичної сполучуваності їх компонентів, проте часто оказіональною є також і форма конструкцій. Так, у реченні *Пофарбуй своє життя кольором* (з реклами фарби для волосся) виділене словосполучення є оказіональним передусім на рівні форми, адже узуальне вживання лексем *пофарбувати* та *колір* спостерігаємо в словосполученні *пофарбуй у (білий, зелений, червоний тощо) колір*. Наголошуємо, що розглядувану конструкцію ми кваліфікуємо як словосполучення, а не як реалізацію валентної потенції дієслова *пофарбуй* саме завдяки оказіональності синтаксичної форми (узагаліто дієслово *пофарбуй* відкриває валентну позицію, яка може заповнюватися орудним відмінком, проте з виключно інструментальним значенням, пор.: *пофарбуй пензлем, валиком* тощо). В аналізованому ж прикладі ми маємо словосполучення, що є результатом згортання поліпредикативної конструкції *Пофарбуй волосся, щоб життя набуло кольору (стало яскравим)*. Хоч словосполучення *пофарбуй кольором*, безсумнівно, є оказіональним, воно не сприймається носієм мови як таке. Мовець спирається на певний загальний механізм, який дозволяє йому як породжувати, так і аналізувати такі приклади – і теорія СхG може їх легко пояснити, апелюючи до специфічних властивостей конструкцій. Незвичність словосполучення (а воно,

хоч і є зрозумілим, лишається незвичним) пояснюється тим, що інструментальна конструкція не допускає зазвичай уживання подібних лексем, оскільки вони порушують обмеження на семантичний клас дієслова. Однак, на думку А. Голдберг, ці порушення не є довільними, вони підпорядковуються загальній стратегії побудови конструкцій: "лексеми-порушники" мають змогу оказіонально вживатися в конструкції, перебуваючи своєю семантикою так, щоб вона стала відповідати загальному значенню конструкції. Учені говорять, що таку перебудову конструкція *змушує*. К.В. Рахіліна, покликаючись на роботи Л. Мікаеліс, стверджує, що цей термін прийшов із робіт Р. Джекендоффа та Б. Парті, де також використовувався для опису змін у поведінці мовної одиниці під впливом контексту [5, с. 32].

Висновки. Отже, на сучасному етапі розвитку мовознавства постає необхідним суттєвий перегляд традиційного підходу до вивчення словосполучення як синтаксичної одиниці. Варто критично поставитись до багатьох ознак словосполучення, які зазвичай називали характерними для цієї синтаксичної одиниці (як-от *словосполучення – одиниця дореченнєвого рівня, є будівельним матеріалом для речення, має номінативну функцію* та под.). Зміна вектору опрацювання словосполучення багато в чому відбувається саме завдяки тому, що його вивчення почало спиратись на динамічні теорії мови, до числа яких можна віднести й лінгвістику конструкцій.

ЛІТЕРАТУРА

(REFERENCES TRANSLATED AND TRANSLITERATED)

1. Вихованець І.Р. Граматика української мови. Синтаксис. – К.: Либідь, 1993. – 368 с.
Vyhovanets I.R. Gramatyka ukrainskoyi movy. Syntaksys [Grammar of Ukrainian. Syntax]. – K.: Lybid, 1993. – 368 s.
2. Городенська К.Г. Деривація синтаксичних одиниць. – К.: Наук. думка, 1991. – 192 с.
Gorodenska K.G. Deryvatsiya syntaksychnykh odynyt [Derivate of syntactic units]. – K.: Nauk. dumka, 1991. – 192 s.
3. Мишланов В. А. Синтаксическая деривация в концепции Л. Н. Мурзина и актуальные проблемы русского синтаксиса // Вестник Пермского университета. Серия "Российская и зарубежная филология". – 2010. – Вып. 3 (9). – С. 122-127.
Myshlanov V.A. Sintaksicheskaya derivatsiya v kontseptsii L.N. Murzina i aktualnye problemy russkogo sintaksisa [Syntactic derivate is in conception of L.N. Murzin and actual problems of the Russian syntax] // Vestnik Permskogo universiteta. Seriya "Rossijskaya i zarubezhnaya filologiya". – 2010. – Vyp. 3(9). – S. 122-127.
4. Мурзин Л.Н. Синтаксическая деривация. – Пермь: Пермский ун-т, 1974. – 169 с.
Murzina L.N. Sintaksicheskaya derivatsiya [Syntactic derivate]. – Perm: Permskiy un-t, 1974. – 169 s.
5. Рахіліна Е.В. Лінгвістика конструкцій. – М.: Азбуковник, 2010. – 584 с.
Rahilina E.V. Lingvistika konstruktij [Construction linguistics]. – M.: Azbukovnik, 2010. – 584 s.
6. Michaelis L.A. 2013. Construction Grammar and the Syntax-Semantics Interface // Luraghi S. and Parodi C. The Bloomsbury Companion to Syntax. – London: Bloomsbury Publishing, 2013. – P. 421-435.

Balko M.V. Word-combinations of the modern Ukrainian on a background of Construction Grammar

Abstract. The main ideas of Construction Grammar are analyzed (presence of constructions on all linguistic levels; impossibility of finding out of general sense from semantics or form of its component parts; formation of constructions by the interpenetration of their components etc). The similarity of Construction Grammar's ideas with other linguistic theories, in particular by cognitive and dynamic directions, is underline. Expedience and actuality of studying of word-combinations are outlined with a help of this theory. Word-combinations of the modern Ukrainian are considered as a specific unit-constructions of derivate type, research of structure and semantics of which can be adequate only with an account the postulates of Construction and Dynamic linguistics (word-combinations must be studied it is not isolated, and in connection with other constructions – sentences, – with an account the features of interpenetration and redistribution of the semantic and structural loading of their components). It is shown, that the ideas of Construction Grammar can be applied for the analysis of structure and general semantics both usual and occasional word-combinations.

Keywords: word-combination, construction, Construction Grammar, dynamic syntax, syntactic derivate.

Балко М.В. Словосочетания современного украинского языка в свете грамматики конструкций

Аннотация. Проанализированы основные положения грамматики конструкций (наличие конструкций на всех языковых уровнях; невозможность выведения общего значения из семантики или формы её составных частей; образование конструкций путём взаимопроникновения их компонентов и т.д.). Подчёркнута близость идей грамматики конструкций с другими лингвистическими теориями, в частности когнитивным и динамическим направлениями языкознания. Очерчено целесообразность и актуальность изучения словосочетаний с опорой на эту теорию. Словосочетания современного украинского языка рассмотрено как специфические единицы-конструкции деривационного типа, анализ структуры и семантики которых

может быть адекватным только с учётом постулатов конструктивной и динамичной лингвистики (словосочетания необходимо исследовать не изолировано, а в связи с другими конструкциями – предложениями, – учитывая особенности взаимопроникновения и перераспределения семантической и структурной нагрузки их компонентов). Продемонстрировано, что идеи грамматики конструкций могут быть применены для анализа структуры и общей семантики как обычных (узуальных), так и окказиональных словосочетаний.

Ключевые слова: словосочетание, конструкция, грамматика конструкций, динамический синтаксис, синтаксическая деривация.